

SOCIÁLNOFILOZOFICKÉ POHLADY NA SPOLOČENSKÚ REFORMU

BORIS ZALA, Výskumný ústav sociálneho rozvoja a práce, Bratislava

ZALA, B.: Social-Philosophic Views on Reconstruction.
Filozofia 45, 1990, No. 1, p. 33.

In the paper social-political questions of ways and forms of new non-capitalist social relationships are discussed. The author points to the fact that simple liquidation of capitalist relationships leads to social regression. He holds that progress can be achieved by positive overcoming of existing relationships at one with the real development and not by the realization of ideals of visionary reason. In the paper possible evolutionary tendencies in the sphere of social property are outlined, the importance of planned activity as a new form of social rationality and democracy as a form of optimization of social interests and a dialogue as a form of objectivization of social consciousness are discussed. In the end criteria of social character of social process of reproduction are defined.

Idea formovania socialistickej spoločnosti, pokiaľ nechce degradovať na úroveň sociálnych utórií či lokálnych sociálnych experimentov, musí byť odôvodnená a vyvedená z vývoja reálnych historických foriem praxe; konkrétne ako pokus o alternatívu produkčne obmedzených kapitálových vzťahov a sociálnych dôsledkov ich obmedzenosti. Fakt, že spôsob formovania socialistickej alternatívy nie je jednoduchý, dosvedčuje napr. polemika Lenina s R. Luxemburgovou či kapitalizmus má iba politickú či ekonomickú hranicu svojho vývoja. Zdá sa nám, že vyše polstoročia zápasu o socializmus nevyriešilo dostatočne otázku jeho vzťahu k dedičstvu, ktoré ho zrodilo; otázku, koncentrovane vyjadrenú v alternatívach: likvidovať (odstraňovať) či prekonávať?

Zo strategického hľadiska je riešením „sociálnej otázky“ likvidácia kapitalizmu (Engels). Je to revolučný (nereformistický) spôsob riešenia. Avšak napriek revolučnému obratu je prekonávanie kapitalistických vzťahov (či už v podobe ich spredmetnenia vo výrobných silách alebo v inštitúciách) dlhodobou empiricko-historickou cestou: kapitalizmus v jeho vecnej stránke nemožno odstraňovať, možno ho len prekonávať. Revolúcia je povýšenie vôle k prekonaniu kapitalizmu na moc, a nie jeho odstránenie. Výstižne to charakterizuje R. Richta: „Len veľmi obmedzení, naivní socialisti si môžu myslieť, že zmena politických inštitúcií či ekonomických foriem — totiž vyvlastnenie výrobných prostriedkov a odstránenie vykorisťovania — už samo osebe bez ďalšieho vyrieši celý pomer človeka a techniky... Socializmus najprv zmenil a mohol zmeniť len spoločenský obsah práce — jej reálne tvary zostali bez veľkých zmien. To, že tovarová výroba je technickou inkarnáciou starých vlastníckych foriem, nie je samozrejme nič, čo by bolo možné odstrániť z výrobných síl púhym dekrétom moci, jednoduchým presunom vlastníckeho

titulu či dokonca len zmenou názoru na veci“ (1, s. 9). Toto konštatovanie je univerzálne a platí pre všetky oblasti: základnou úlohou socialistického hnutia je prekonávanie kapitálových vzťahov a ich dôsledkov a postupná tvorba nových, pozitívnych socialistických vzťahov. Revolúcia vyžaduje i radikálny mocenský obrat i postupné sociálno-demokratické reformy: dialektika revolučného obratu a reformnej činnosti je základom efektívnosti a úspešnosti socialistickej politiky. Zmysel revolúcie je v uchopení moci, a nie v odstránení kapitálových vzťahov: uchopenie moci vytvára *sociálnu základňu* a poskytuje *mocenské prostriedky* (štát) na *prekonávanie* kapitalistickej spoločnosti. Tento proces je však reálny len natoľko, nakoľko vieme a *sme schopní* pozitívne kapitálové vzťahy prekonávať. Ich púha likvidácia je cestou späť, lebo neponúka nové a efektívnejšie riešenia. Prekonávanie kapitalizmu sa môže realizovať len ako tvorivý proces hľadania nových sociálnych foriem života. V súčasnom období sa používa termín prestavba. M. Gorbačov dáva medzi pojmy prestavba a revolúcia rovnítko. To preto, že ide skutočne o otázku moci: o jej znovuzískanie ľudom a o jej vyrvanie z rúk štátno-straníckej byrokracie. Dôraz na obnovu moci sovietskych ako reprezentantov ľudovlády¹, ktorá je v súčasnosti jadrom politickej reformy je toho dôkazom, spolu s koncepciou právneho štátu, namierenou proti všetkým možným formám svojvôle a subjektivismu profesionálneho aparátu. Bez víťazstva v tomto mocenskom zápase by sa nemohla realizovať reformná politika, ako to dokazujú skúsenosti z obdobia N. Chruščova. Zanedbanie otázky moci, rovnako ako otázky jej sociálneho obsahu, je nebezpečné pre socialistické hnutie.

V žiadnom prípade neobstojí v politike prax tzv. „odstránenia“ (logicky: formálnej negácie kapitálovej praxe), lebo neakceptuje vývojový moment, čím vyvoláva regresívny sociálny proces, smerujúci k starším formám sociálnych vzťahov: jednoduché odstránenie kapitálových vzťahov vedie k návratu k predkapitalistickým formám (naturálne hospodárstvo, izolované sociálne procesy, vzťahy osobnej závislosti, nealternatívne sociálne vzťahy; monopolizácia politickej moci, distribúcie a redistribúcie štátnej administratívy; upevnenie elitárskych a korporatívnych skupín; monopolizácia ideológie, komunikácie, hodnotových štruktúr, noriem atď., čo napokon vedie k uzavretosti sociálnych štruktúr a k rozpadu spoločenského vedomia, verejnej mienky atď.). *Prekonávanie* vyžaduje *pozitívne zrušenie*, spočívajúce v zachovaní obsahových výsledkov spoločenského vývoja kapitalizmu, pri ich začleňovaní do *tvoriacich sa nových* štruktúr sociálnych vzťahov (socialistických), čím sa mení obsah i funkcia týchto zložiek alebo v nahradení kapitalistických vzťahov socialistickými, ak sa už táto nová forma *vyvinula* (a nie *nastolila* na

¹ Sovietsky je v Sovietskom zväze totožný s Radou národného výboru, teda s voleným orgánom, na rozdiel od výkonného orgánu.

základe utopického rozumu), ak sa už v rámci reprodukčného procesu sama reprodukuje vo svojej novej kvalite; ale vždy tak, že musí zabezpečovať popri nových sociálnych funkciách i plnú substitúciu predchádzajúcich funkcií, mimo ich spojenia s prekonanými sociálnymi vzťahmi.

Vývoj potom môže dospieť až k vzniku novej inštitúcie, realizujúcej *vedome* aj všetky pozitívne funkcie napr. tovarovo-peňažných vzťahov, funkcie hodnotovej ekvivalencie: tieto procesy by viedli k zániku tovarovo-peňažných vzťahov v ich kapitálovom význame. Práve z tohto aspektu je nevyhnutné riešiť aj tak významnú sociálnu otázku, ako je funkcia *trhu* ako prostriedku informácie o spoločenských potrebách, optimalizácie spoločenskej výmeny, verifikácie výsledkov práce atď. Musíme *cieľavedome* odhaliť, rozvinúť a realizovať také formy sociálnych procesov, ktoré budú uvedené funkcie sprostredkovať adekvátnejšie ako trh v jeho liberalistickej či intervencionistickej podobe. Ako nás poučá historický vývoj socialistických krajín, štát ako jediné zaabsolutizované centrum nie je schopný uvedené funkcie zvládnuť.

*

Socialistické hnutie, ktoré si programovo kladie za cieľ prekonanie negatív kapitalistickej spoločnosti (podriadenie osobnosti reprodukcií kapitálu, živelnosť trhových vzťahov atď.) a emancipáciu proletariátu² (od odcudzenej práce, súkromného vlastníctva, od vykorisťovania, sociálnej nerovnosti) musí aktívne a *vedome*, a teda i teoreticky zdôvodnene, realizovať nové formy vzťahu individua a spoločnosti. Práve požiadavka na vedomé, programové pretváranie spoločnosti vzťahuje do praxe socialistického hnutia spoločenskú vedu ako jeho neodmysliteľnú súčasť. Pokúsime sa sformulovať aspoň základné problémové okruhy, ktoré musí spoločenskovedný výskum v súvislosti s prestavbou riešiť.

Spoločenské vlastníctvo a povaha výrobných vzťahov

Podľa doterajších výskumov reálnej povahy výrobných (vlastníckych) vzťahov možno povedať, že odstránenie súkromného vlastníctva viedlo prevzatím centralisticko-monopolnej formy moci³ ku vzniku všeobecno-štátneho vlastníctva (i družstevné vlastníctvo bolo postupne zoštátnené). Nestotožňujeme sa so značne rozšírenou charakteristikou, že stagnačné tendencie a mechanizmy sú zapríčinené administratívno-príkazovým, byrokraticko-direktívnym typom riadenia; existujúce riadenie je

² Nezabúdajme, že emancipáciu proletariátu chápe Marx len ako predstupeň, nevyhnutný krok k emancipácii *človeka*.

³ Myslím, že hovoriť o prebratí „stalinského modelu“ je vhodné nanajvýš publicisticky, lebo veda musí vystihnúť podstatu modelu, ktorou samozrejme nie je Stalin, ale forma uplatňovania moci.

len následkom, sprievodným javom centralisticko-monopolnej formy moci a naturálnych sociálno-ekonomických vzťahov. Ide o závažnú otázku, lebo určenie príčiny stagnačných a krízových javov určuje aj smer reformy: ak by sme ju zamerali len na javové, druhotné dôsledky, ako je napr. direktívna forma riadenia, minieme sa cieľa, lebo reálny mechanizmus moci, ktorý ju plodí, ostane nedotknutý.

Odstránenie kapitálových foriem reprodukcie spolu s hodnotovými vzťahmi ako všeobecným ekvivalentom viedlo k renesancii naturálnych ekonomických vzťahov, čo sa v javovej podobe realizovalo v tzv. prídelovej hospodárskej politike, v zmene podnikateľských subjektov na správcov fondov, v direktívno-administratívnej povahe hospodárskeho mechanizmu (o dôsledkoch v sústave plánovania sa zmienime v nasledujúcom bode), v deformácii trhových relácií a v neposlednom rade k izolácii od reálneho vývoja svetovej ekonomiky (trhu). Tendencia k prekonaniu tohto stavu, ktorý osvedčil svoju neefektívnosť neschopnosťou uspokojovania a rozvoja spoločenských potrieb a hodnôt a reprodukciou industriálnych výrobných štruktúr, smeruje k obnove a k novému rozvoju hodnotových, tovarovo-peňažných a trhových vzťahov. Socialistická alternatíva spočíva v *možnosti* ich fungovania tak, aby sa stali sprostredkovanou alebo bezprostrednou formou osobnostného rozvoja človeka, ktorý je stále predsa len vedľajším produktom zhodnocovania kapitálu. Povedané v syntetickej podobe, ide o to, aby jediným kritériom reprodukčnej efektívnosti nebolo zhodnocovanie kapitálu a redukcia osobnostného rozvoja na jednoduchú reprodukciu pracovnej sily, t.j. aby neboli realizované sociálne obmedzenou formou, ktorú ponúkajú súkromno-vlastnícke vzťahy v ich kapitálovej forme; avšak socialistické riešenie tejto úlohy nemožno jednoducho stotožňovať s formálnym zospoločenštením v podobe štátneho vlastníctva. O tom nás jednoznačne poučajú skúsenosti z celého vývoja socializmu. Treba rehabilitovať a plne realizovať všetky formy vlastníctva, ktorých základ spočíva v tom, že sa rôznorodé subjekty (individuum, pracovné kolektívy, rodiny, územne asociovaný pracujúci ľud, štát, spoločenské organizácie, atď.) rôznymi formami (podieľy, akcie, prenájmy, dávky, odvody atď.) spolupodieľajú na vlastníctve: miera tohto spolupodieľania hovorí o reálnom „zospoločenštení“ vlastníctva. Celistvosť prístupu však vyžaduje neredukovať otázku vlastníctva na výrobnú sféru: ide v rozhodujúcej miere aj o spôsoby privlastňovania národného dôchodku, riadiacich funkcií, nástrojov štátu, atď., lebo štátne vlastníctvo neznamená vlastníctvo socialistické. Otto Lacis [2, s. 46] upozorňuje na existenciu „súkromno-vlastníckeho prisvojovania časti národného dôchodku, vytvoreného štátom či družstevným poľnohospodárskym sektorom, vedúcim pracovníkom podniku či štátneho alebo dokonca stranického orgánu“ a na „pokusy súkromno-kapitalistickej realizácie samotnej funkcie riadenia“. Lacis ďalej vyvodzuje potrebu „pozrieť sa, komu patrí samotný vlastník, štát“ a zdôrazňuje, že „v štáte, kde právne zospoločenštenie výrobných

prostriedkov už prebehlo, ostáva zaistiť reálne zospoločnenšenie samotného štátu“. Realizácia uvedenej možnosti je najvlastnejšou úlohou celého socialistického hnutia a nevyplýva z nijakého „automatizmu“ objektívnych zákonov, ale z aktívnej, kvalifikovanej práce pri rozvoji výrobných síl, pri hľadaní nových foriem výrobných vzťahov. Nezastupiteľnú úlohu tu musí získať sociálna veda. Jej redukcia na funkciu apologetiky nie je len etickou degradáciou, ale aj stratou sociálnej progresivity a humánnej cieľavedomosti: poznatky sociálnej teórie sú totiž súčasťou vzniku výrobných vzťahov, ich kvalita vyžaduje teda aj príslušný teoretický výkon. Bez takéhoto výkonu nemožno robiť kroky vpred a vznik nových foriem výrobných vzťahov ostáva v polohe možnosti.

Plánovitosť ako nová forma spoločenskej racionality

Druhou základnou otázkou popri vlastníckych vzťahoch je problém plánovania. Súčasná forma plánovania tvorí nadstavbu nad naturálnymi ekonomickými vzťahmi a sama naturálna povaha štátneho plánu spätne udržuje naturálne vzťahy v ekonomike; plán stojí na objektivistických princípoch chápania ekonomických zákonitostí, a tak sa na ne vzťahuje zvonka. Z tohto dôvodu daný typ plánovania absolutizuje hierarchické (vertikálne) vzťahy, čo má z hľadiska rozhodovania za následok centralizáciu moci až na úroveň hospodárskeho centra štátu (monosubjektovosť rozhodovania), z hľadiska metód práce dominanciu administratívno-príkazového typu a z aspektu zdokonaľovania plánovania orientáciu na jeho technickú, či matematickú dokonalosť.⁴ Z hľadiska potrieb reprodukčného procesu je jeho základný nedostatok v neschopnosti dostatočnej (časovo, rozsahovo i kvalitatívne) identifikácie spoločenských potrieb. Je preto nevyhnutný prechod k úplne novému chápaniu plánovania, neredukovateľného na plánovanie štátne. Obrat k celospoločenskému plánovaniu reprodukčného procesu, tendencia k plánujúcemu spoločenstvu je jedinou zmysluplnou alternatívou socialistickej cesty.⁵ Plánovanie treba chápať ako viacúrovňový spoločenský proces, ako historický nový mechanizmus vzájomného pôsobenia medzi spoločnosťou ako celkom a jej štruktúrnymi článkami. Plánovanie

⁴ Súčasné ekonomické reformy, síce v nerovnakej miere, ale predsa len smerujú k prekonaniu týchto kvalitatívnych parametrov ekonomického mechanizmu.

⁵ Niektoré východiská tohto procesu sformuloval J. Markuš v monografii [3]. Bolo by však potrebné Markušove poznatky fundovať v prvom rade filozoficky (a jeho názory na to poskytujú široké možnosti), historicky ich ukotviť v rámci robotníckeho a socialistického hnutia a koncepcie podporiť teóriu sociálneho vedomia, lebo sám autor chápe socialistickú spoločnosť ako hospodáriace a cieľovo sa správajúce, teda plánujúce spoločenstvo... Ide o to, aby sa na všetkých úrovniach spoločnosti stala aktivita jej subjektov *vedomá*: v tom je aj Markušova snaha prejsť od riešenia ex post k riešeniu ex ante, t.j. k posilneniu projektívnej stránky vedomia.

nemožno redukovať na centrálnu, štátne plánovanie. Plánovitosť sa musí stať súčasťou činnosti všetkých subjektov, a to nie primárne v hierarchických vzťahoch, ale na úrovni priamych interakcií, na tzv. horizontále. Táto tendencia smeruje k tomu, aby sa racionalita spoločnosti vytvárala za spoluúčasti všetkých jej subjektov; ďalej, aby sa vytvoril mechanizmus identifikácie spoločenských potrieb, vzťahov ekvivalencie a informačných tokov, ktorý by prekonával kapitalistickú trhovú formu uvedených identifikácií (ktorej negatíva nemusíme rozoberať, sú dostatočne určené Marxovými analýzami). Spoločenský plánovací proces musí byť zároveň dialógom zvláštnych sociálnych záujmov, ktoré sa tak posúvajú k maximu možného optima ich permanentným zospoločensňovaním. Toto chápanie procesu spoločenského plánovania logicky odmieta prax jednostranného určovania kvalít (potrieb a záujmov) človeka „zhora“, na základe tzv. objektívnych záujmov, ktorých reprezentantom je štát, poprípade strana; naopak, požaduje priestor individualizácie schopností i aktivít, ktoré sa v spoločenskom plánovacom procese, ich *vzájomnou interakciou* preverujú, zdokonaľujú a spoločensky objektivizujú (hodnotia). Prechod od centralizovaného ku spoločenskému (od jednostranne hierarchického ku interakčnému, od monosubjektového k polysubjektovému atď.) plánovaniu znamená práve dominanciu interakcií priamych účastníkov reprodukčného procesu (spotrebných, výrobných, výmenných atď.) podľa pravidiel celku: tak, že aj štátne centrum musí byť vnútornou súčasťou spoločenských interakcií ako jeden z účastníkov reprodukčného procesu, v ktorom sa overuje spoločenská opodstatnenosť všetkých činností a produktov, a teda aj spoločenská hodnota činnosti štátu: je tiež očividným faktom, že i štát ako vlastník môže jednať proti spoločenským záujmom. Pri takomto chápaní spoločenského plánovania zaniká tak často dramatizovaný protiklad trhu a plánu, ktorý napokon v realite viedol k stavu, keď fungoval ochrnutý trh (napr. spotrebných predmetov alebo pracovných síl) a naturálno-objemový plán (napr. zdrojov, výrobných prostriedkov, hrubej produkcie atď.). Trh musí predstavovať plnokrvný a nedeformovaný organizmus spĺňajúci všetky svoje funkcie: plánovanie musí byť vnútorným procesom jeho sociálnej racionalizácie: v smere zjasňovania, kryštalizácie celospoločenských súvislostí podnikateľskej aktivity v samotných jej subjektoch a v smere stáleho vyjasňovania sociálnych súvislostí celospoločensky záväzných pravidiel chovania všetkých subjektov reprodukčného procesu. Sme presvedčení, že akákoľvek iná cesta (tendencia k likvidácii trhu, obnovenie dôvery v „čistý“ trh, plánovanie redukované na činnosť štátu atď.) je cestou sociálneho regresu.

Tendencia k plánujúcemu spoločenstvu je tendenciou k vedomej, dialogicky formovanej racionalite spoločenských vzťahov a na nej založenom *cieľavedomom* konaní. Nemožno ho preto redukovať na technicko-výrobný, ba ani na národohospodársky aspekt, lebo plánovitosť musí byť vnútornou súčasťou tvorby politiky, a teda i politiky hospodárskej. Práve

v tomto bode sa bezprostredne a plasticky spája otázka pravidiel ekonomickej činnosti s otázkou demokracie: tvorba a používanie makroekonomických nástrojov regulujúcich ekonomickú činnosť musí byť vždy výsledkom *politckej vôle* optimalizujúcej sociálne záujmy spoločnosti.

Demokracia ako forma optimalizácie záujmov spoločnosti

Demokracia je nevyhnutnosťou pre vytváranie efektívneho priestoru pre tvorivú *sociálno-politickú činnosť* občanov a pre ekonomickú aktivitu (podnikanie). Radikálne osamostatnenie centralizovanej štátnej moci viedlo k ochrnutiu demokratických foriem, a to tak v priamych vzťahoch subjektov, vo vzťahoch inštitúcií navzájom, ako aj vo vzťahu subjekt-inštitúcia, kde inštitúcie prestávajú reálne plniť funkciu reprezentantov a realizátorov záujmov, ktoré ich pôvodne zrodili. Problém teda nebol v tom, že sa stalo na pozícii koncepcie historickej úlohy proletariátu (lebo tu je rozhodujúci konkrétno-historický obsah, ktorý sa v reálnej politike do tejto koncepcie vsunie), ale v tom, že sa centralizovaná štátna moc odtrhla od záujmov a potrieb robotníckej triedy, narušením demokratických mechanizmov stratila nástroj identifikácie reálnych potrieb a záujmov a sama sa stala nekontrolovateľnou.⁶ Orientačným bodom sa potom stala pre činnosť štátneho centra v ekonomike ilúzia tzv. objektívnych ekonomických zákonov a v politike mýtus tzv. objektívnych záujmov, ktoré sa v činnosti štátu odrážajú a reprezentujú. Pravda, „objektívnosť“ odrazu zákonov a reprezentácie záujmov sa *spoločensky neoverovala*, nepreverovala, a čo je najdôležitejšie, *nespoluvytvárala* všetkými spoločenskými subjektami, lebo sa pokladala za nevyhnutnú, automatickú atď. Proces reálneho „zospoločensťovania“ samotného štátu, ako základný predpoklad prekonania jeho odcudzenej, protiľudovej povahy, sa zastavil.

Demokracia je najefektívnejším spôsobom realizácie ľudských schopností. Rozvoj demokracie (vo všetkých spoločenských vzťahoch) musí byť zameraný na selekciu progresívnych a regresívnych potrieb, záujmov a schopností; jej zmysel je výsostne sociálny, lebo má vytvoriť nevyhnutné motivačné páky pre dynamizáciu sociálnych síl. To však vyžaduje potlačenie všetkých síl, ktoré obmedzujú, znižujú a brzdia sociálno-ekonomickú aktivitu; sú to predovšetkým zbyrokratizované štátne a riadiace štruktúry, ktoré tvoria a reprodukovujú konzervatívne postoje, neumožňujúce operatívne a účinné posúdenie a realizáciu sociálno-ekonomických inovácií. Bezprostrednou úlohou (strategického významu) je vytvorenie aktívu, štátneho i politického, schopného *rozvíjať sociálny pokrok*. Jeho vytvorenie nemožno redukovať iba na výmenu konzervatívnych kádrov za pokrokové — to je práve administratívna cesta: ale vy-

⁶ Ide samozrejme o logický rozmer, o tendenciu, v histórii socializmu miera odtrhnutia a nekontrolovateľnosti kolísala podľa konkrétno-historických situácií.

tvorenie takého mechanizmu, ktorý by zaručoval presadzovanie pokrokových tendencií, programov, riešení i kádrov. Takýmto mechanizmom je práve demokracia. Jej konkrétna realizácia v československej spoločnosti vyžaduje urýchlenný prechod od „demokratizácie“ ku tvorbe a plnokrvnému fungovaniu demokratických inštitúcií, ktoré sú schopné preverovať kompetenciu politicko-riadiacich kádrov, identifikovať ich činnosť so záujmami občanov, vytvárať optimálne varianty vývoja, proste byť generátorom sociálneho pokroku. Tomu musia zodpovedať aj príslušné právne garancie. Z tohto hľadiska musí byť kladený dôraz na zákonnosť, na vytvorenie právneho štátu, ktorý vytvára základné *sociálne istoty* človeka: sociálne istoty nemožno chápať len ako záruky statickej sociálnej starostlivosti štátu o občana (paternalizmus), ale práve ako vytváranie priestorov pre sociálno-ekonomické aktivity, vyžadujúce aj individuálnu starostlivosť (a zodpovednosť) o svoju sociálnu situáciu. Dôraz na realizáciu ľudských práv nemožno chápať len ako potvrdenie abstraktnej etickej hodnoty človeka, ale ako zaručenie a vytváranie priestorov sociálnej aktivity každého individua v súlade s právom a ochranou pred obmedzovaním tejto aktivity. V tomto kontexte musí byť štát jedným zo subjektov spoločenského vývoja, jedným zo subjektov i objektov práva. V tejto súvislosti musíme upozorniť na potrebu rozlíšenia štátu a byrokracie. (Ne-rozlíšenie týchto skutočností vedie dnes v mnohých socialistických krajinách k celkovému odporu ku štátnym a verejnosprávnym inštitúciám, a to v mene odstránenia byrokratizmu). Uznanie dominantnosti administratívno-byrokratických foriem riadenia je zároveň poukazom na vznik sociálnej vrstvy byrokracie spätjej s týmto riadením. Byrokracia, ktorá pôvodne vzniká ako *nástroj* realizácie vôle ľudu reprezentovanej štátom získava pri nedostatočnom fungovaní demokratických inštitúcií možnosť podriaďiť štát svojim záujmom, odtrhnúť ho od spojenia s ľudom, vytvoriť z neho nástroj realizácie svojich potrieb. Táto možnosť je ešte posilnená naturálno-prídelovými formami rozdeľovania, ktoré je v moci štátneho úradníctva (a nie v moci „trhu“), čím získava aj nekontrolovateľnú vládu nad reprodukčným procesom. Tu vzniká ohnisko svojvôle, voluntarizmu rozhodovania, ktoré sa samozrejme takým javí z hľadiska celej spoločnosti: z hľadiska byrokracie je „racionálne“, zodpovedá jej záujmom, jej videniu sveta. Nezabúdajme, že byrokracia vidí celý svet len ako objekt svojho administratívneho výkonu. A ak je tento výkon spojený s mocou, je schopná skutočný svet prispôbiť, či prinucovať k svojej obmedzenej schéme sveta, ku svojej vízii spoločnosti. Byrokráciu nie je nutné odstrániť (nemáme na mysli znižovanie jej prebujnelosti), je potrebné ju oddeliť od štátu: tak, aby sa štát znova stal reprezentantom a vykonávateľom vôle ľudu, a nie subjektívnych záujmov byrokracie. Sovietska „perestrojka“ nie je revolúciou preto, že realizuje reformy, čo ako hlboké. Je skutočnou revolúciou preto, že zbavuje moc byrokráciu, a treba zdôrazniť, zbavuje ju doteraz neobmedzenej moci a presúva moc do rúk ľudu. Dôsledné oddelenie zákonodarnej, výkonnej a súdnej moci, pod-

riadenie rezortov záujmom vlády ako vykonávateľke vôle národa sú spôsobmi oddelenia byrokracie od štátnej suverenity. Súbežnou podmienkou je obnovenie inštitútu verejnej mienky, glasnosti. Otvorená informovanosť je najťažším úderom byrokracii najmä preto, že byrokracia dosahuje odtrhnutie štátu od národa aj tým, že záležitosť verejnosti, verejného záujmu, ktoré sú predmetom štátnych činností a aktov rozhodovania utajuje, skrýva, zastiera, vytvára všeobecnú atmosféru tajomnosti a zbožštenia štátnych záležitostí; likviduje ich ako prirodzené záujmy verejnosti, lebo z nich robí nástroj vlastných záujmov. Zakryť svoju ambíciu privlastnenia štátu dosahuje všeobecným utajovaním činnosti. V. Rubanov z Výboru štátnej bezpečnosti ZSSR podrobne analyzuje vzťah utajovania a štátneho aparátu⁷ a dospieva k záveru: „Kým v politickej praxi nebudú prekonané tendencie podriadenia spoločnosti štátu, volebných orgánov aparátu a pracovných kolektívov vedeniu podnikov, bude mať zbyrokratizovaná časť stranického, štátneho a hospodárskeho aparátu záujem na nekontrolovanom režime utajovania.“

Zásada verejnosti pochopená nielen ako široká informovanosť, ale aj ako pred očami verejnosti vykonávaná činnosť štátnych inštitúcií a jej predstaviteľov, vedie k rozkladu moci byrokracie a pri jej dôslednom politicky i právne zabezpečenom rozvoji je cestou k obnoveniu štátu ako reprezentanta a vykonávateľa vôle ľudu. Táto skutočnosť by mala nájsť svoj výraz aj v novej Ústave ČSSR.

Pre progresívny vývoj spoločnosti je závažnou okolnosťou, že demokracia vytvára možnosť prepojenia vnútorného presvedčenia, svedomia a vôle človeka s aktami, rozhodnutia inštitúcií a štátnych orgánov, vytvára možnosť zjednotenia morality a legality, mravnosti a moci. Čím subtilnejšie sú formy demokracie, čím dokonalejšie zabezpečujú prepojenie individua, jeho vôle, vedomia, záujmov a potrieb na rozhodovanie orgánov štátu, tým menej sa jeho činnosť javí ako odcudzená, represívna, donucovacia, tým viac získava charakter realizácie záujmov občanov. Politika, každodenne vystavená konfrontácii so svedomím občanov môže získať dôveru, punc morality. V štáte konštituujucom sa revolúciou do podoby demokratického všeludového štátu, ak chce udržať svoju legitímnosť, sa musia naznačené demokratické vzťahy rozšíriť do maximálnej polohy; to preto, že jeho *sociálna základňa* sa rozširuje. Oživiť a udržať tento historický trend vyžaduje vytvorenie takých foriem mocenských štruktúr, vlády, rozhodovania, atď., ktoré sa výrazne zmenia z inštitúcií vonkajšieho prinútenia na realizáciu vnútornej suverenity ľudu; nie deklaratívne, ale reálnymi spoločenskými mechanizmami. Nijaká ekonomická reforma, čo ako radikálna, nevyrieši bez realizácie politickej demokracie na širokom sociálnom základe nič, lebo ponechá otvorené priestory politickému voluntarizmu, sektárstvu, odtrhnutosti politiky od občanov,

⁷ Kommunist 1988, č. 13, informácia v Novom Slove 1988, č. 40.

od ich vedomia a svedomia. Ani dočasný úspech ekonomickej reformy meraný rastom konečnej spotreby nemožno bez prehlbenia participácie občanov na výkone i kontrole moci, teda participácie na vlastnom osude, chápať v trajektóriách sociálneho pokroku. Opačne, takýto trend vedie k stále výraznejšej manipulácii človeka, k jeho orientácii na materiálnu spotrebu, a na aktívne a vedomé formovanie vlastného života.

Sociálna kvalita spoločenského reprodukčného procesu

Sociálnu kvalitu spoločnosti môžeme vymedziť prostredníctvom miery humanity, slobody, sebarealizačného priestoru osobnosti, stupňom zospoločenštenia a individualizácie, formami odcudzenia a sociálnej spravodlivosti.

Rozhodujúcou historickou tendenciou spoločenského vývoja je vytváranie priestorov rozvoja *ľudských bytostných síl*, a to v celej ich štruktúre (pracovnej, skupinovej, inštitucionálnej, osobnostnej atď.), pri takej forme sociálnych vzťahov, v ktorej je rozvoj a realizácia ľudských schopností jednotou reprodukčnej nevyhnutnosti i ľudského sebaúčelu. Z uvedeného východiska vyplývajú všetky najzávažnejšie kritériá sociálnej kvality spoločnosti. Jej jadrom je forma procesuálnej jednoty individuálnych, skupinových a spoločenských záujmov. Jednota záujmov však musí byť realizovaná nie nivelizáciou a unifikáciou, ale takými sociálnymi mechanizmami a vzťahmi, ktoré sú schopné transformovať protirečenia na zdroj sociálnej dynamiky a ktoré sú rovnako schopné *transformovať jednostrannosti záujmov a potrieb subjektov v syntézu celospoločenského pokroku*. Takáto povaha vzťahov vyžaduje však aj tomu zodpovedajúcu jednotu osobnostných a sociálnych *motivačných štruktúr*, spočívajúcu v narastaní identity požiadaviek spoločenskej práce, politickej aktivity a kultúrnej činnosti so štruktúrou cieľov a seba projekcie osobnosti. Práve v tejto identite (ako procese) je obsiahnutá humanita sociálnych vzťahov i sloboda pochopená ako reálny priestor i reálna schopnosť sebarealizácie, sebatvorby v súlade s vlastnými cieľmi. V reálnom spoločenskom rozvoji však prevláda stále systém „vonkajšej“ determinácie osobnostného rozvoja. V existujúcej štruktúre sociálnych vzťahov sa osobnosť tvorí viac procesmi prispôsobovania sa existujúcej štruktúre možností a menej aktívnou tvorbou týchto možností. Tendenciou, ktorú musí spoločenský vývoj posilňovať, je vytváranie priestorov takej sebarealizácie, v ktorej je *osobnosť stále viac determinovaná realitou, ktorú sama projektuje*. V tomto spočíva najhlbší zmysel participatívnych vzťahov i zmysel prehlbovania samosprávnych prvkov v činnosti spoločenských inštitúcií. Rozvoj výrobných síl a rozvoj spoločenských foriem vlastníctva musí smerovať k prehlbovaniu *priameho vzťahu* medzi rozvojom osobnosti a spoločnosti tak, aby tento priamy vzťah viedol k *sociálnej žiadúcej seba projekcii* osobnosti. Bez prehlbovania priamej účasti človeka

na tvorbe vlastných podmienok a kvalít sebarozvoja zostávame na pozícii „odcudzenia“ osobnosti a dehumanizácie sociálnych vzťahov.

Vo vzťahu k systému riadenia predstavuje kritériálna funkcia rozvoja osobnosti cieľ, ktorý sa musí stať vnútornou súčasťou používaných nástrojov riadenia. Pokiaľ nástroje riadenia nebudú adekvátne tomuto základnému cieľu, stávajú sa stále viac nástrojmi manipulácie osobnosti pre iné ciele (ekonomické, politické, parciálne, lokálne, subjektívne atď.) a osobnosť získava inštrumentálnu funkciu v rozvoji spoločnosti. Úlohou socialistického hnutia je vytvárať stále viac nástrojov riadenia adekvátne smerujúcich k rozvoju osobnosti ako základného sociálneho cieľa. Aj celý problém *zospoločensťovania* možno riešiť len v rámci foriem individualizácie v procesoch zospoločensťovania; bez sledovania uvedenej komplementarity znova upadneme do manipulačných foriem riadenia, v ktorých sa individuum stáva len inštrumentálnym prvkom abstraktného objektívneho záujmu. Jednota zospoločensťovania a individualizácie je takou formou sociálneho rozvoja, ktorá smeruje k realizácii vonkoncom nie abstraktnej frázy o združení (Marx vedel veľmi dobre, o čom hovorí), „v ktorom je slobodný rozvoj každého jednotlivca podmienkou slobodného rozvoja všetkých“ (4, s. 375) (a nie „slobodný rozvoj jedných odstránením druhých“ atď.). Zospoločensťovanie sa realizuje vo formách osvojovania, vlastníctva, práce, záujmov, potrieb atď. A v súčasnosti má už výrazne charakter svetového procesu, internacionalizácie práce, vlastníctva, potrieb, záujmov a komunikácií; individualizácia ako komplementárna stránka sa presadzuje všade tam, kde reprodukčný proces, jeho kvalita i efektivita je cieľavedome založená na formovaní osobnostných schopností. Ide o znovuvytvorenie dynamickej jednoty tvorivosti výrobného procesu (tvorivosti výrobcu) s vysoko špecializovanými a individualizovanými potrebami užívateľa (spotrebiteľa). Jednota sa musí realizovať v kvalite, individuálnosti, originalite a estetickej hodnote výrobku. Predpoklady pre znovuzjednotenie tvorivosti výrobcu a individualizácie spotreby (a teda i potreby) vo výrobku, sú dané automatizáciou výroby do stupňa plnej prípravy polotovarov, ktoré sa následne stávajú predmetom tvorivej, umelecko-priemyselnej či umelecko-úžitkovej, remeselnej práce. To už nie je ideál, ale možnosť obsiahnutá vo výrobných silách. Jej nevyužitie by nás znovu postavilo do nevýhodného postavenia vo vzťahu k priemyselne výspeľým krajinám.

Dialóg ako forma objektivizácie sociálneho vedomia

Nezastupiteľnú úlohu pri fungovaní všetkých spoločenských vzťahov (vlastníctva, plánovitosti, demokratickosti, sociálnosti) hrá ľudské vedomie — a je jedno, či už vo forme teórií, vedy, vo forme cieľavedomosti konania, vedomej artikulácie záujmov, vedomých motivácií, hodnôt atď. Vedomie je vždy vnútornou súčasťou spoločenskej praxe, spoločenských zákonitostí. Odklon od kategórie praxe viedol k vytesneniu vedomia,

poznania atď. do tzv. nadstavbovej oblasti, čím nastala situácia, akoby v základni vládli nevedomé, ale o to železnejšie zákony, všetko vedomé sa koncentrovalo do oblasti nadstavbovej. Vedomie sa potom stotožnilo so subjektívnym, čo sa v riadiacich praktikách prejavilo presunom otázok subjektívneho faktora do sféry ideologického riadenia (až do začiatku osemdesiatych rokov, keď sa pod tlakom VTR začal subjektívny faktor chápať už v technokratickom zmysle).

Otázka vedomia ako vnútornej súčasti spoločenskej zákonitosti je náročnou otázkou, a keďže sa bezprostredne dotýka sociálnych procesov, musíme sa pri otázke tvorby sociálneho vedomia ako vnútornej súčasti spoločenskej zákonitosti zastaviť. Päťdesiate roky predstavujú pokus o svetonázorovú univerzalizáciu revolučnej ideológie, ktorá by zodpovedala širokým vrstvám obyvateľstva a ich individuálnym, či kolektívnym formám vedomia. Marxistická teória sa v revolučnej ideológii „folklorizovala“ do synkretickej podoby, zjednocujúcej komunistické sociálne ideály s optimizmom nastupujúceho a rozvíjajúceho sa industrializačného procesu v špecifických československých ekonomických podmienkach po II. svetovej vojne a v politickej rovine februárovými udalosťami. Uvedené okolnosti i reálne sociálne členenie spoločnosti vyústilo do značnej nasýtenosti spoločenského vedomia a ideológie utopickými sociálnymi ideálmi, čo sa neskôr prejavilo i v konkrétnej politike. Ostatné formy vedomia sa marginalizovali alebo presúvali do druhého plánu, oficiálne interpretovaného ako „pozostatky buržoáznej minulosti“. Šesťdesiate roky sú procesom rozvoja a dokončenia industrializácie v jej extenzívnej podobe, čo v sociálnej štruktúre viedlo k nárastu tzv. stredných vrstiev obyvateľstva (a to značne unifikovaných výraznou nivelizáciou rozdeľovania atď.) a im zodpovedajúcich svetonázorov, vízií či obrazov sveta. Univerzalizovaná revolučná ideológia sa stále viac stáva inštitucionalizovanou, odtrháva sa od reálneho vývoja individuálnych a skupinových vedomí, schematizuje a dogmatizuje sa a napokon po ideologickej kolízii z konca šesťdesiatych rokov nastáva v tzv. konsolidačnom procese zoštatnenie ideológie (v zmysle prípustnosti len „oficiálnych“ interpretovaných schém) a jej plná odtrhnutosť od reálneho a žiadúceho vývoja sociálneho vedomia obyvateľstva. Legitímnosť takto zoštatnenej ideológie sa opiera o prezentáciu tzv. objektívnych záujmov, ktoré sa však dostali do rozporu s reálnym vývojom záujmov indivíduí i sociálnych skupín, lebo, a to je najdôležitejšie, centralizovaná a zoštatnená ideológia nebola schopná identifikovať a absorbovať reálne potreby a záujmy spoločnosti. Nevytvoril sa mechanizmus reprezentácie všetkých spoločenských vrstiev a skupín tak, aby sa ich potreby a záujmy manifestovali, prejavovali atď., čím vznikla tendencia k izolovanosti a neprepojenosti čiastkových a celospoločenských záujmov a potrieb. Nevznikol teda ani taký mechanizmus, ktorý by *overoval* adekvátnosť tzv. objektívneho záujmu, reprezentovaného štátom, s reálnymi záujmami spoločnosti a jej častí. Vytvoril sa tým priestor dogmatizácie, výlučnosti štátom konštituovaných hodnôt

a interpretácií vývoja, netolerantnosť a snaha o podriadenie všetkých duchovných aktivít oficiálnym interpretačným kľúčom. Ľahko zbadáme, že tento jav je komplementárny zoštatneniu foriem vlastníctva, centralizácii a naturalizácii plánovania, politickému direktivizmu a sociálnemu etatizmu. Z hľadiska vedomia teda ide v súčasnosti o vytvorenie mechanizmu takého formovania individuálneho, skupinového i spoločenského vedomia, v ktorom sa ich obsah bude kryštalizovať a rozvíjať vo vzájomnej konfrontácii, overovaní, kryštalizácii, t. j. v podobe verejného *vyjadrenia* (zásada verejnosti).

Je to proces zospoločenšťovania, ktorý v podobe dialógu vytvára priestor pre spoločensky podložené, overené, zdôvodnené, racionálne interpretácie spoločenských procesov a praxe. *Dialóg* má okrem informačnej funkcie aj funkciu objektivizačnú a kompetenčnú, lebo vo vzájomnej konfrontácii určuje a preveruje praktickú kompetentnosť rôznych zložiek a prvkov individuálneho a kolektívneho vedomia, jeho hodnotových a interpretačných zložiek, v konečnom dôsledku kryštalizuje spoločenskú hodnotu a efektívnosť ľudských potrieb, záujmov a schopností; a to tak, aby boli komunikačne i predmetne dostupné, viditeľné, vyjadrené atď. Aj pravda sa rodí v tomto zápase, vo vzájomnej komunikačnej interakcii a hodnotovo-významovom pôsobení všetkých spoločenských zložiek. Vo väzbe na problematiku plánovitosti by sme mohli povedať, že pravda je vždy výsledkom plánujúceho spoločenstva ako celku, má teda výsostne *sociálnu* povahu, nie je privilegiom nejakej časti spoločenského celku, vymedzenej deľbou práce (napr. vedy). Ktorákoľvek spoločenská zložka — napr. veda v mene pravdivosti, umenie v mene krásy, filozofia v mene absolútnosti, etika v mene dobra, politika v mene moci, ekonómia v mene zisku atď., ak by sa chcela postaviť mimo a nad celkové záujmové pole, prepadla by mocenskej ilúzii, v ktorej univerzalizuje svoju jednostrannosť v mene istého spoločenského ideálu (pravdy, krásy, dobra, absolútna, bohatstva, moci atď.), ktorý stavia ako najvyššiu hodnotu len preto, aby tým v deľbe práce povýšila vlastnú kompetenciu na univerzálnu. Spoločenský vývoj sa však musí formovať iba v dialogickej forme vzájomného zápasu, dynamika nie je daná jednostrannosťou moci, ale len permanentným stretnutím spoločenských síl, ktoré objektivizuje, preveruje reálnu hodnotu a funkčnosť všetkých spoločenských záujmov, potrieb i poznatkov. Všetky jednostrannosti sú odstrániteľné len v mnohosti a mnohorakosti sociálnych procesov, celostným sa stáva len sociálne dianie ako proces, v ktorom je každá jednostrannosť v zápase so svojím protikladom, so svojimi podmienkami, cieľmi i subjektmi (nositeľmi): jednostrannosť v dynamickom zápase diferencovaných záujmov je sociálnou formou celistvosti spoločenstva, lebo vo vzájomnom dialógu sa jednostrannosti transformujú v syntézu *napredovania*. Nebezpečnou sa stáva jednostrannosť svojou inštitucionalizovanou univerzalizáciou, ktorá umožňuje historicky i funkčne obmedzenej sociálnej forme či inštitúcii vnútornú sebainterpretáciu ako uni-

verzálnej pravdy, a teda ako všeobecného arbitra diferencovaných spoločenských procesov (práve týmto spôsobom sa univerzalizovala centralizovaná štátna moc). Dialogickosť musí byť vnútornou súčasťou plánovitosti, demokracie a optimálnosti ako spôsob identifikácie potrieb, záujmov a tvorby optimálnych cieľov, optimálnych modelov spoločenského rozvoja a optimálnych kultúrnych vzorov správania.

*

Problémov, i podstatných, je samozrejme viac. Naša úvaha chce byť len sociálnofilozofickým príspevkom do diskusie o reforme sociálno-politických štruktúr československej spoločnosti. Do diskusie, ktorú, ak nechceme stratiť to, čo nazývame možnosťou „socialistickej alternatívy“ československého vývoja, musíme začať bezakých kolvek prietahov a konjunkturálnych sebacenzúr.

LITERATÚRA

1. RICHTA, R.: Člověk a technika v revoluci našich dnů. Praha 1961.
2. LACIS, O.: Více socialismu. In: Nová Mysl, 1989, č. 3.
3. MARKUŠ, J.: Záujem o plánovanie a záujmy v plánovaní. Pravda, Bratislava 1987.
4. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy v 5. zväzkoch. Zv. 1. Pravda, Bratislava 1977.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД НА ОБЩЕСТВЕННЫЙ РЕФОРМ

Борис Зала

В статье рассматриваются социально-политические вопросы способов и форм формирования новых некапиталистических общественных отношений. Указывается на то, что простая ликвидация капиталистических отношений ведет к социальному регрессу. По мнению автора, прогресс всегда достигается лишь через преодоление существующих отношений в соответствии с реальным развитием, а не реализацией идеалов утопического разума. В статье намечаются возможные тенденции развития в области общественной собственности, аргументируется значение планомерности как новой формы общественной рациональности и демократии как формы оптимизации социальных интересов и диалога как формы объективизации социального сознания. Наконец, в ней определяются критерии социальности общественного процесса воспроизводства.

SOZIAL-PHILOSOPHISCHE ANSCHAUNGEN ÜBER DIE GESELLSCHAFTLICHE REFORMATION

Boris Zala

Die Studie bezieht sich auf sozial-politische Fragen von Arten und Formen der Bildung neuer nichtkapitalistischer Verhältnisse. Sie verweist auf die Tatsache, dass eine einfache Liquidierung der kapitalistischen Verhältnisse zum sozialen Regress führt. Laut Vf. wird der Fortschritt stets nur mittels positiver Überwindung existierender

Verhältnisse in Einklang mit der realen Entwicklung und nicht mittels Realisierung von Idealen utopischer Vernunft erreicht. Die Studie deutet mögliche Entwicklungstendenzen im Bereich des gesellschaftlichen Eigentums an, argumentiert über die Bedeutung der Planmässigkeit als neuer Form gesellschaftlicher Rationalität und der Demokratie als Optimalisierungsform sozialer Interessen sowie des Dialogs als Objektivierungsform des gesellschaftlichen Bewusstseins. Abschliessend bestimmt sie Kriterien der Sozialität des gesellschaftlichen Reproduktionsprozesses.